

Zəka Mayıl oğlu Mayılöv³
ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏNİN BƏDİİ NƏSRİNDƏ XİTABLAR VƏ ONLARIN
POETİK İMKANLARI

Bədii əsərin quruluşu deyərək onun fonetik, leksik, qrammatik (morfoloji, sintaktik) quruluşu nəzərdə tutulur. Həmin bədii əsəri zənginləşdirən məhz zəngin dil materiallarından yerində istifadə edilməsidir. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ədəbiyyatı dilsiz, dili də ədəbiyyatsız təsəvvür etmək olmaz. R.Budaqovanın ədəbi dil və norma anlayışları ilə bağlı söylədiklərini bu iki anlayışa tətbiq etsək, bu fikir tam yerinə düşmüş olar: “Ədəbi dil bədii ədəbiyyatın iliyinə işləyir”. Zəngin dil materialları istifadə olunmayan bədii əsər oxucusuz qalar.

Bədii ədəbiyyat nümunələrinin sintaktik quruluşunu zənginləşdirən, poetikliyi artırən və obrazlılıq dərəcəsinə yüksəldən bir neçə vasitələr vardır. Bunlardan biri də xitablardır. Xitablar cümlədə mürciət bildirən söz və ifadələrə deyilir. Dilçilik biliklərimizə əsaslanaraq qeyd edirik ki, xitablar qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədə olmur və heç bir sintaktik vəzifə daşmır. Lakin bu, xitabların cümlədəki poetik və üslubi imkanlarının zənginliyinə heç bir xələl gətirmir. Yazıçı və yaxud şair bədii əsərlərin, şeirlərin dilində xitablardan bədii ifadə vasitəsi kimi istifadə edir və bu söz qrupları ilə həm özünün müəyyən bir obraza, baş verən hadisəyə, həm də əsərdəki surətlərin bir-birinə münasibətini oxucuya çatdırır. Yəni buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, xitablar bədii əsərlərin dilinin zənginliyində mühüm rol oynayır və mürciət ifadə edən bu sözlər oxucunun daha çox marağına səbəb ola bilər.

Biz bu məqalədə Əzizə Cəfərzadənin bədii nəsrində xitablar və onların poetik imkanları haqqında danışacağıq. Ə.Cəfərzadənin dili xitabların tədqiqi və onların daxili bölgüsü üzrə qruplaşdırılması baxımından bizə zəngin dil materialı verir.

Xitablar bildiyimiz kimi, emosional-ekspressiv səciyyə daşıyır. Xitablar vasitəsilə obrazların bir birinə münasibəti (qorxu, sevgi, nifrət, mərhəmət və s.) açıq-aydın oxucuların gözü qabağında canlanır. Məsələn: -Doğru buyurursan, şahzadə, mənim də onlardan zəhləm gedir [5, s. 4]. “Bakı 1501” əsərindən verilmiş nümunədə Nədim Saleh yol boyunca onunla heç bir kəlmə kəsməyən Qazinin onu şahha pisləyəcəyindən qorxurdu. Buna görə də o, **Qazinin** hər sözü ilə razılaşdı. Bu cümlədəki xitabın semantik yükündə qorxu çaları, daha dəqiq desək, Nədim Salehin qorxusu özünü açıq-aydın göstərir.

Bildiyimiz kimi, ilk qarşılaşma zamanı bacı, qardaş, qız, oğlan kimi xitablardan istifadə olunur: -Nə istəyirdin, qardaş? -Ay qız, bir içim sən verərsən? [5, s. 13]

Birinci nümunədə verilmiş xitabda həmçinin qızın cəsarətliyi və səbrsizliyi də özünü göstərir. Əsərdə qız oğlanın addım atmasını gözləmədən ondan heç bir hərəkət görmür. İkinci nümunədə verilmiş xitab isə gördüyümüz kimi tək yox. Çağırış nidası ilə birlikdə işlənmişdir. Çağırış nidaları xitabların semantik çalarlılığı, poetikliyi daha da qiyyətəndirir. Ə.Cəfərzadənin dilində bu cür xitablar üstünlük təşkil edir. Yazıcının dilində istifadə olunan çağırış nidaları ilə birlikdə işlənən xitablara diqqət edək:

-Xeyransa xala, ay Xeyransa xala!

-Nədi, ay Bibixanım? [5, s. 7]

“Ay” çağırış nidası ilə yanaşı “ədə”, “aya”, “hey”, “adə” və s. nidalarla işlənmiş xitablar da yazıcının dilinə bir ahəng qatır. –Ədə Ağadəyi, Ağadəyi.....hardasan, ay ağbaxtxeyir, gəlsənə bu abadana aaaa....[5, s. 7]

Verilmiş nümunədə diqqətimizi digər bir nöqtəyə cəmlədirsək görərik ki, yazıçı xitabların poetik imkanlarından ustalıqla istifadə edərək ikinci hissədə yersiz təkrarın qarşısını almaq, yəni eyni cümlə tərkibində antroponimi iki dəfə işlədərək oxucunun gözüni yormamaq üçün onun əvəzinə “ağbaxtxeyir” ifadəsi işlətməmişdir.

“Ey” çağırış nidası ilə işlənən xitablar: Canımı yandırdı şövqün, ey nigarım, qandasın? Ey insan, bax, qaya başına bax. Ey govurlar, çşidin və sonra deməyin ki eşitmədik [5, s. 26].

A çağırış nidası ilə işlənən xitablar: -A balam, Amil, haradır səfərin? [5, s. 21] Əzizə Cəfərzadənin yaradıcılığında “a” çağırış nidasının “ha” variantına da rast gəlmək olur: Ha balam, elə “Allah, sən saxla”dan başqa çarəmiz yoxdur [5, s. 23].

Bəzən bu çağırış nidaları şəxs adları olmadan təklikdə də mürciət bildirən söz kimi istifadə oluna bilər. Bu zaman həmin nidalar birbaşa obrazın daxili aləmi haqqında oxucuda müəyyən təəssürat yaradır: Zarafat ələyirdim, azz, sən də özündən söz qayıрма [5, s. 119].

Bəzən mürciət zamanı ifadə edilən hiss və həyəcanı daha yüksək tonda ifadə etmək üçün əsərin müəllifi həm xitabların içində həm də çağırış nidalarında geminasiya hadisəsinə mürciət edir. Gemnasiya eyni bir niq vahidinin bir misra və ya cümlənin əvvəlində, ortasında və ya sonunda ardıcıl olaraq təkrarlanmasıdır. Buraya ardıcıl səs təkrarını da qeyd etmək olar. Elə yuxarıda verilmiş nümunədə “z” samitinin geminasiyası özünü göstərir.

Az çağırış nidasında “z” samiti ilə yanaşı, “a” saitinin də geminasiyasına yazıcının dilində rast gəlmək olur. Bu da onun dilinin zənginliyindən xəbər verir

-Aaz məni neyşə vurursan ay ətiyə düşsən [4, s. 33].

-Aaz ey. Ay ərini ərini çöllərə salan diləramçəngi- deyə çirtuq çalmağa başladı. –Aaz Sona sən də ağzını şirinlət [4, s. 220]. -Aaz bu axşam xeyirli söz danış qulaq falına çıxan olar yaxşı deyil [4, s. 181].

Geminasiya hadisəsi təkcə çağırış nidalarında deyil, xitablarda da özünü göstərir: Ay camaaa..aa..aa...t heyyyyy. Gumumat hamını Qapan meydanına çağırtdırır [4, s. 300].

Ədə çağırış nidası həm xitabla birlikdə, həm də təklikdə mürciət ifadə edir. Xeyirdi, ədə, Ağaseyidəlinin qulluğuna gedirəm [4, s. 125]. Ə. Cəfərzadənin yaradıcılığında daha çox ədə nidası ad formasında işlənmişdir və bu nidada “a” səsini geminasiyasına da çox təsadüf etmək olur. – Neyniyim, aadə, bu qırılmışların əməllərin görəndə sağ adam dəli olar [4, s. 126].

Yazıcının yaradıcılığı xitablarla o dərəcədə zəngindir ki, eyni bir cümlə içərisində eyni bir şəxsə mürciət edən zaman üç ardıcıl xitabdan istifadə olunduğu hallarına da rast gəlmək olur. -Adə... Ələsgər, bala, nə imam cücəsi kimi büzişmişən? Verilmiş nümunədə adə çağırış nidasının tərkibindəki “ə” səsini geminasiyası hadisəsinə də görürük.

Yazıçı bəzən obrazların bir-birinə qarşı nifrət hissini mənfə münasibətini ifadə etmək üçün mürciət zamanı obrazın adı əvəzinə vulqar ifadələr işlətməmişdir. Bu vulqar ifadələr obrazların daxili aləmini açıb göstərməyə xidmət göstərir. Ə.Cəfərzadənin yaradıcılığında bu cür ifadələrə çox rast gəlirik.

-Ay nadan bala, mən sizin namusunuzu masqaraya qoyanları biyabr eləmişəm [4, s. 171].

-Ay kafir balası, nə saçını yulursan? [4, s. 181]

-Yer irahla demədim, ay Allah kəsmiş [4, s. 185]

-Ay yalavac köpək oğlu, indi məni Şümürə oxşadırsan? [4, s. 209]

-Ay əskiyn qızı bəs kişi gələndə əppək nə verim [4, s. 220]

-Ay dərslərin tülküsi. Sən yaxşı vələd olseydün, nəslün səndən üz döndərməzd, arvad olseydün, ərün atıb getməzd, ay divan dəre artığı [4, s. 221].

Nümunələrdən göründüyü kimi xitablar təyini söz birləşmələri ilə də ifadə oluna bilər. Bu zaman mürciət bildirən sözlər quruluşca mürəkkəb olur və sadə xitablarla müqayisədə daha çox üslubi və poetik imkanlara malik olur.

Xitablar obrazların bir-birinə qarşı nifrətini oxucuya çatdırdığı kimi onların bir-birinə sevgisini də ifadə edə bilər. Bu mənə çalarını da ifadə etmək üçün daha çox mürəkkəb xitablardan istifadə olunur.

-Bax, ay canı yanımlar, bu gecə yatdı yoxdur [4, s. 264]

-Biy, ay ölən, nə yaxşı ad tapdı ağan sənə [4, s. 54]

-Kaş bunu əvvəldən duymuş olaydım, heç sənün ürəyini nahaq yerə təşvişə salmazdım, ay nəzəndə mələk [4, s. 66]

-Ay rəhmətlik tez köçdü bu dünyadan görmədin balalannın bu ağ gününü Allah ruhunu şad eləsin ay behiştlik [4, s. 165]

-Əcəb camalın ay matan qızım [4, s. 201]

Xitabların digər imkanları kimi onlarda təkrar qeyd edə bilirik -Ay nöyüt alan, ay nöyüt alan..... Duz alan, ay duz alan..... [4, s. 44] -Biy başına xeyir, ay bala, ay bala [4, s. 121]

Xitablarda bəzən qafiyələnmə də özünü göstərir. – Ləbləbi kişmiş. Gəl, ay dişləri düşmüş [4, s. 79]. Verilmiş nümunədə qafiyələnmə ilə yanaşı bir şeyi də qeyd etmək lazımdır ki, mürciət bildirən bu sözlər həm də şəxs adının əvəzinə onun xarici görüntüsündə diqqəti çəkən bir əlamətlə də ifadə oluna bilər.

Bəzən isə müəllif obrazın adı əvəzinə onun xarici görünüşü ilə bağlı yox, onun hansısa xarakteri və ya yadda qalan hərəkəti ilə ifadə edən feili sifət tərkibli mürəkkəb xitab istifadə edir. -Ay təzə meyvəni suya axıdan oğlan, neçə belə nübarlara çıxasan, ha-ha-ha [4, s. 37].

Xitablardan bəzən oxucuya obrazların bir-birinə qarşı kinayəli münasibətini çatdırmaq üçün də istifadə olunur. Belə ki, ayrılıqda müsbət mənə ifadə edən xitab mətn daxilində əslində tamamilə mənfə məzmununda işləyə bilər. – Yaxşı, ay tərifli müəllim, sən necə rus-tatar məktəbi ucitelisən ki, rus dilini bilmirsən. Yoxsa mollasan? [4, s. 27]

Bəzən müəllif xitablardan istifadə edərək onların ardınca “sən canım”, “sən mənim canım”, “sən Allah”, “sən Həzrət Abbas” və s. tipli ifadələr işlədərək həmin cümləyə ayrıca bir ahəng qatmış olur.

-Xeyransa xala, sən Allah, Ağadəyimi göndər pırə, qaçsın babamı tapsın [4, s. 7]

-Ay qardaş, sən Həzrət Abbas, bizə kömək eləyin. Azarlımız var, pirdən gətiririk [4, s. 191]

Bildiyimiz kimi, mürciət obyektini insanlarla yanaşı digər canlılar (heyvanlar quşlar bitkilər və s.) və cansız varlıqlar da ola bilər. Ə.Cəfərzadə öz yaradıcılığında bu xitablardan da ustalıqla istifadə etmişdir. Bu xitablarda tipikləşdirmə özünü göstərir. Məsələn, yazıcının “Bakı1501” əsəri Xəzər dənizinə mürciətlə başlayır. Xəzər. Ey nemət, bərəkət dənizim mənim. Sən coğrafiya kitablarında adicə “duzlu göl” adlandırılan da olub. Amma mənim üçün, xalqım üçün Xəzərsən, Xəzərim mənim [5, s. 1]

Yazıçı Xəzər dənizinə mürciət edən zaman onu rəngli boyalarla bəzənmiş oxucunun zövqünü oxşamağı bacarmışdır.

-Mavi gözlü Xəzər, sonu görünməyən dumduru sular onu çəkib harasa uzaqlara, bir eşq aləminə aparırdı [5, s. 2]

Təkcə xitabların özündə deyil həmçinin onların təyinedicilərində də həmcinslik özünü göstərir. – Gözəlliyini Səttarın əbədləşdirib, Səmədim tərənnum edib, ay coşqun, ay mehriban dənizim mənim, Xəzərim mənim.

Nəticə. Əzizə Cəfərzadənin yaradıcılığı quruluş etibarilə dilin bütün səviyyələri üzrə dil vahidlərinin tədqiqi baxımından olduqca zəngindir. Müəllifin dilinin sintaktik quruluşuna nəzər saldıqda onun cümlə quruluşlarının, söz birləşmələrinin, sintaktik fiqurların, xitabların yaratdığı poetikliyi görmək mümkün deyil. Məqalədə sintaktik quruluşu zənginləşdirən xitablar və onların mənə çalarını diqqət mərkəzinə gətirmişdir. Xitabların həm müəllifin obrazlara, həm də obrazların bir-birinə qarşı münasibətini ifadə etməyə nə dərəcədə kömək etdiyi məqalədə qeyd

³ BDU-nun doktorantı. Zekamayilov6@gmail.com

olunmuşdur. Xitabların özündə əks etdirdiyi bütün semantik yükü məqalədə qeyd etməyə çalışmışıq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev A., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili, Sintaksis IV cild, Bakı: Maarif, 1972, 475 s.
2. Axundov A. Dil və üslub məsələləri, Bakı: Gənclik, 1970, 104 s.
3. Şahbazova A. Əziza Cəfərzadə nəsrində tarixi tarixi və bədii gərəkliliyin inikası Avtoreferat, Bakı, 2021.
4. Cəfərzadə Ə. Aləmdə səsım var mənım, Bakı, Şərqi-Qərb 2006, 432 s.
5. Cəfərzadə Ə. Bakı 1501. <https://www.azizajafarzade.com/Romanlar/Baki-1501.pdf>
6. Cəfərzadə Ə. Bibliografiya, Bakı, 2022.
7. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı, Bakı, Azərtədrisnəşriyyat 1962, 271 s.
8. Əfəndiyeva T. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyatı problemləri, Bakı: Nurlan 2007, 181 s.
9. Hüseynova H. Bədii əsərlərin üslubi sintaksisi, Bakı, 2016, 232 s.
10. Hüseynova H. Mir Cəlalın bədii əsərlərinin linqvopoetik xüsusiyyətləri, Bakı 2018, 430 s.
11. Quliyeva S. Əziza Cəfərzadə hekayələrində folklorla tarixiyyətin vəhdəti.
12. Vəliyev K. Linqvistik poetikaya giriş, Bakı, ADU 1989, 99 s.

Açar sözlər: xitab, ədəbi dil, poetiklik, sintaktik quruluş, obrazlılıq, bədii ifadə vasitələri, obraz, nida, geminasiya, fonetik variant, kinayə, semantik çalar, istehza, tipikləşdirmə, vulqarizm.

Key words: address, literary language, poetics, syntactic structure, imagery, means of artistic expression, image, exclamation, gemination, phonetic variant, irony, semantic shade, irony, typification, vulgarism.

Ключевые слова: слов, литературный язык, поэтика, синтаксическая структура, образность, средства художественной выразительности, образ, восклицание, удвоение, фонетический вариант, ирония, семантический оттенок, ирония, типизация, вульгаризм

Addresses and their poetic possibilities in the artistic prose of Aziza Jafarzadi

Summary

In the article, with the help of Aziza Jafarzade, writer, literary critic, scientist, doctor of philological sciences, speeches and their poetic and semantic nuances were discussed. His work provides us with rich linguistic material for the analysis of not only addresses, but also all language units. Adverbs are words of address in a sentence, and they are not grammatically related to other sentence members. However, addresses have rich semantic shades in the language of artistic works and bring color, poetry and harmony to the language of that work. The writer uses addresses to express both his own images, certain happenings, and the love, affection, hatred, etc. of the images to each other. conveys his feelings to the reader. The writer, who uses addresses both alone and with exclamations and their determiners, added more color to the language of the work and brought vitality to the work. Certain phonetic differences in these referring word groups, gemination of vowel and consonant sounds have been included in the article. Also, the issue of rhyming in speeches, expressing a positive meaning in isolation and expressing a completely opposite meaning in the text, their structural types, and similar speeches are also mentioned in the article.

Адреса и их поэтические возможности в художественной прозе Азизы Джаффарзаде

Резюме

В статье с помощью писательницы, литературоведа, ученого, доктора филологических наук Азизы Джафарзаде рассмотрены выступления и их поэтические и смысловые оттенки. Его работы дают нам богатый лингвистический материал для анализа не только адресов, но и всех языковых единиц. Наречия - это слова обращения в предложении, и они грамматически не связаны с другими членами предложения. Однако обращения имеют богатые смысловые оттенки в языке художественных произведений и приносят в язык художественных произведений колорит, поэтичность и гармонию. Писатель использует адреса, чтобы выразить как свои собственные образы, определенные события, так и любовь, привязанность, ненависть, ненависть и т. д. образов друг к другу. передает свои чувства читателю. Писатель, использующий обращения как самостоятельно, так и с восклицаниями и их определителями, добавил красок в язык произведения и внес в произведение живость. В статье учтены некоторые фонетические различия в этих референтных группах слов, удвоение гласных и согласных звуков. Также в статье затрагивается вопрос о рифмовании в речах, обособленном выражении положительного смысла и выражении в тексте совершенно противоположного значения, их структурных типах и сходных речах.

Rəyçi: prof. Z.Şahbazova